

Військові позики як джерело фінансового забезпечення військових видатків у Першій світовій війні у контексті економічних перетворень напередодні війни та за її результатами

War loans as a source of financial support for military expenditures in the First World War in the context of economic transformations on the eve of the war and its results

Анатолій Лойшин * 1 A

*Corresponding author: доктор філософії, e-mail: aloishyn@gmail.com, ORCID: 0000-0003-2769-9336

^A Головна інспекція Міністерства оборони України, м. Київ, Україна

Anatolii Loishyn * 1 A

*Corresponding author: Doctor of Philosophy, e-mail: aloishyn@gmail.com, ORCID: 0000-0003-2769-9336

^A General Inspectorate of the Ministry of Defense of Ukraine, Kyiv, Ukraine

Received: June 14, 2022 | Revised: June 27, 2022 | Accepted: June 30, 2022

JEL Classification: H63.

DOI: 10.33445/sds.2022.12.3.7

Мета роботи: полягає в аналізі механізмів випуску та реалізації військових облігацій окремими країнами – учасницями Першої світової війни для ідентифікації особливостей і підходів, притаманних цьому періоду.

Дизайн/Метод/Підхід дослідження: для реалізації мети дослідження проведено її декомпозицію та досліджено такі питання: економічну і політичну значущість Першої світової війни в історії; особливості розвитку економіки та економічної теорії на початку XX ст. і напередодні війни; основні джерела фінансового забезпечення військових видатків протягом війни, притаманні предметному історичному періоду; механізми випуску та підходи до реалізації військових облігацій низки країн – учасниць Першої світової війни.

Результати дослідження: за результатами дослідження ідентифіковано особливості випуску та реалізації військових облігацій протягом Першої світової війни, з'ясовано їх значущість для забезпечення військових потреб порівняно з іншими способами. Результати дослідження будуть використані для подальшого визначення тенденцій розвитку економічних способів забезпечення війн.

Теоретична цінність дослідження: на теоретичному рівні удосконалено теорію воєнної економіки, а саме уточнено низки показники, що характеризують реалізацію військових позик окремими країнами протягом Першої світової війни; виявлено тенденцію до поступового розширення орієнтації кола споживачів військових позик; розраховано частку військових облігацій внутрішньої позики серед інших джерел фінансового забезпечення для покриття видатків війни.

Практична цінність дослідження: продовжено цикл наукових досліджень, що стосується удосконалення і розвитку теорії воєнної економіки з урахуванням сучасного розвитку економічних процесів, науково-технічного прогресу та укладу суспільства. Дослідженням продовжено вирішення наукової проблеми розроблення перспективної концепції економічного забезпечення потреб оборони та удосконалення теорії воєнної економіки.

Оригінальність/Цінність дослідження: цінність дослідження полягає в

Purpose: the purpose of the article is to analyze the mechanisms of issuance and sale of military bonds by individual countries participating in the First World War to identify the features and approaches inherent in this period.

Design/Method/Approach: to achieve the purpose of the study, its decomposition was carried out and the following issues were investigated: economic and political significance of the First World War in history; features of economic development and economic theory in the early XX century and on the eve of the war; the main sources of financial support for military expenditures during the war, inherent in the historical period; issuance mechanisms and approaches to the sale of military bonds of a number of countries participating in the First World War.

Findings: according to the results of the research, the peculiarities of the issue and sale of military bonds during the First World War were identified, and their significance for meeting military needs in comparison with other methods was clarified. The results of the study will be used to further identify trends in economic development of wars.

Theoretical implications: at the theoretical level, the theory of military economics has been improved, namely, a number of indicators characterizing the implementation of military loans by individual countries during the First World War have been clarified; the tendency to gradual expansion of orientation of the circle of consumers of military loans is revealed; the share of domestic military bonds among other sources of financial support to cover the costs of the war was calculated.

Practical implications: the cycle of scientific research concerning the improvement and development of the theory of military economics has been continued, taking into account the modern development of economic processes, scientific and technological progress and the structure of society. The research continues to solve the scientific problem of developing a promising concept of economic support of defense needs and improving the theory of military economics.

Originality/Value: the value of the study lies in its practical significance

його практичній значущості для подальшого визначення тенденцій розвитку застосування економічних інструментів у забезпеченні військових потреб. Формулювання тенденцій є передумовою подальшої якісної ідентифікації закономірностей, притаманних сфері дослідження.

Обмеження дослідження/Майбутні дослідження: обмеження дослідження полягає у використанні відкритих джерел. Механізми та підходи до випуску і реалізації військових облігацій внутрішньої державної позики проаналізовано за досвідом окремих країн – учасниць Першої світової війни (Сполучених Штатів Америки, Великої Британії, Французької, Російської та Німецької імперій). Перспективи подальших досліджень вбачаємо у дослідженні економічних способів забезпечення потреб оборони протягом Другої світової війни.

Тип статті: теоретичний.

Ключові слова: позики, фінанси, війна, облігація.

for further identification of trends in the use of economic instruments in meeting military needs. The formulation of trends is a prerequisite for further qualitative identification of patterns inherent in the field of research

Research limitations/Future research: the limitation of the study is the use of open sources. Mechanisms and approaches to the issuance and sale of war bonds of domestic government loans are analyzed based on the experience of individual countries – participants in the First World War (United States, Great Britain, French, and Russian and German empires). We see the prospects for further research in the study of economic ways to meet the needs of defense during World War II.

Paper type: theoretical.

Key words: loan, finance, war, bond.

“Ще жодна війна не закінчувалась через нестачу фінансів”

Франклін Делано Рузвельт
(32-й президент США)

1. Вступ

Починаючи з 24 лютого 2022 року Україна чинить героїчний супротив у широкомасштабній війні, що потребує колосальних ресурсів. Обсяг фінансового ресурсу, необхідного для відсічі російської агресії та належного забезпечення українських захисників, вимірюється у сотнях мільярдів гривень. Місячна потреба лише Збройних Сил України становить більш ніж річний бюджет Міністерства оборони України. В умовах значного бюджетного дефіциту держава змушена не лише шукати нові джерела економічного та фінансового забезпечення зростаючих військових видатків, а й удосконалювати наявні механізми та способи. З огляду на це, поряд із ґрунтовним дослідженням сучасних способів забезпечення війн та їх механізмів, виникає нагальна потреба у вивченні досвіду, набутого в попередні історичні періоди.

Так, у статті [1] визначено напрями подальших досліджень, а саме необхідність аналізу історичних способів економічного забезпечення низки окремих війн (воєнних конфліктів), які відбулися в попередні історичні періоди.

Ми продовжуємо цикл досліджень, спрямованих на удосконалення і розвиток економічної теорії воєнної економіки з урахуванням сучасного розвитку економічних процесів, науково-технічного прогресу та технологічного укладу суспільства.

Аналіз економічних способів забезпечення війн показав, що основними джерелами їх фінансового забезпечення є податкові надходження, надходження від кредитних операцій держави на внутрішньому та зовнішніх ринках, емісія додаткової грошової маси.

Нині Уряд України для забезпечення потреб війни також широко застосовує зазначені фінансові інструменти.

За інформацією від Міністерства фінансів України станом на 01.06.2022 від реалізації військових облігацій за результатами 14 аукціонів залучено близько 93 млрд грн, тобто щотижнево – близько 6,6 млрд грн для забезпечення потреб оборони (рис. 1).

У статті автор проаналізував механізми випуску та реалізації військових позик як одного з дієвих джерел фінансового забезпечення військових видатків у Першій світовій війні.

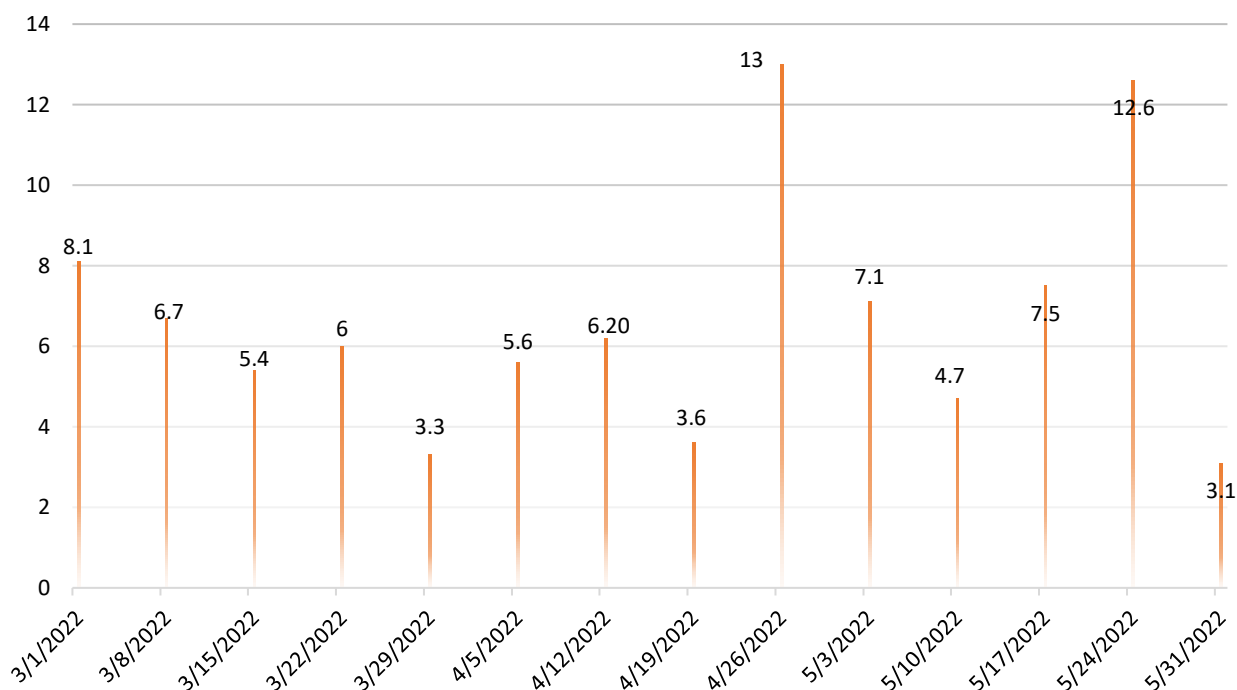

Рисунок 1 – Сума коштів, залучених до державного бюджету від реалізації військових облігацій внутрішньої державної позики (млрд грн)

2. Теоретичні основи дослідження

Аналіз окремих положень економічної теорії показав існування кількох фундаментальних поглядів на оптимальність розподілу таких фінансових інструментів, як податки та позики. Відповідно до концепції А. Сміта необхідно збільшувати частку позик саме у воєнний час. Натомість А. Пігу пропонував поряд з широким використанням позик у виняткових умовах застосовувати податкові інструменти. На думку Д. М. Кейнса, необхідно фінансувати військові витрати виключно за рахунок підвищення податків та примусових депозитів. Водночас М. І. Туган-Барановський визначає ефективність військових позик у забезпеченні потреб оборони саме через їх добровільність, прогнозовану відсутність економічних втрат для споживачів, оперативність випуску.

Теоретичними основами цього дослідження стали результати оцінювання економічних перетворень, притаманних предметному історичному періоду.

3. Постановка проблеми

Пропонованим дослідженням продовжуємо ідентифікацію способів економічного та фінансового забезпечення війн, а саме проаналізуємо механізми головних джерел фінансового забезпечення видатків Першої світової війни: податкові надходження, надходження від кредитних операцій держави на внутрішньому та зовнішніх ринках, емісію додаткової грошової маси.

У межах цього дослідження проаналізуємо механізм та особливості випуску і реалізації військових позик як джерела фінансового забезпечення військових видатків протягом Першої світової війни.

Аналіз та зіставлення результатів цього періоду з аналогічними механізмами, у тому числі новими, протягом подальших війн та військових конфліктів дасть змогу ідентифікувати відповідні особливості і тенденції розвитку підходів до забезпечення зростаючих військових потреб.

Метою статті є аналіз механізмів випуску та реалізації військових облігацій окремими країнами – учасниками Першої світової війни для ідентифікації особливостей та підходів, притаманних тому періоду.

Механізми і особливості реалізації та випуску військових позик протягом Першої світової війни пропонуємо розглянути крізь призму розвитку економіки та економічної теорії на початку XX ст. і напередодні війни, а також економічного і політичного значення Першої світової війни в історії людства.

Результати цього дослідження будуть використані для розроблення перспективних підходів до економічного та фінансового забезпечення потреб оборони України.

4. Методологія дослідження

Для реалізації мети дослідження проведемо її декомпозицію та:

- 1) охарактеризуємо економічне та політичне значення Першої світової війни в історії;
- 2) визначимо особливості розвитку економіки та економічної теорії на початку XX ст. і напередодні війни;
- 3) з'ясуємо основні джерела фінансового забезпечення військових потреб протягом війни, притаманні предметному історичному періоду;
- 4) проаналізуємо механізми випуску та підходи до реалізації військових позик в окремих країнах – учасниках Першої світової війни (Сполучених Штатах Америки, Великій Британії, Французькій, Російській та Німецькій імперіях);
- 5) сформулюємо висновки щодо особливостей випуску та реалізації військових позик країнами за досвідом Першої світової війни

У ході дослідження застосовано такі методичні інструментарії: порівняльно-історичний та історико-системний методи, а також методи аналізу, синтезу і порівняння.

5. Результати

5.1 Перша світова війна стала першим катастрофічним конфліктом XX ст. Загострення територіальних, економічних та політичних суперечностей між країнами Європи на початку XX ст. (італо-турецька війна 1911–1912 рр., балканські війни 1912–1913 рр., значні територіальні та економічні суперечки між Російською, Британською, Німецькою, Османською імперіями, Французькою Республікою та ін.) та пошук шляхів їх вирішення стали головними передумовами розв'язання війни.

Вбивство єрцгерцога Ф. Ф. Габсбурга і його дружини стало приводом до початку бойових дій у серпні 1914 року, які зрештою тривали чотири роки. Офіційним початком Першої світової війни, вважають 28 липня 1914 року. Цього дня Австро-Угорщина оголосила війну Сербії, а Російська імперія – початок військової мобілізації [2].

У Першій світовій війні брали участь: з одного боку – держави Антанти (основні учасники – Британська імперія, Французька Республіка, Королівство Сербія та Російська імперія, пізніше приєдналися Сполучені Штати Америки, Греція, Португальська Республіка, Королівство Італія, Румунія), з іншого – центральні держави – Німецька імперія та Австро-Угорщина, пізніше – Османська імперія та Болгарська держава. Початковий інтерес у війні почав згасати, коли стало зрозуміло, що війна буде затяжною з кровопролитними битвами і позиційними бойовими діями. Довжина системи окопів та укріплень на Західному фронті у найдовшому місці становила близько 760 км, бойові дії тривали у трьох вимірах: на морі, суші, і вперше – у повітрі.

Перша світова війна (1914–1918) набула глобального масштабу: із 59 незалежних держав світу, безпосередньо вступили у війну 35, інші 25 держав зберігаючи нейтральний статус, брали участь у матеріально-технічному забезпеченні ворогуючих сторін. Війна стала

однією з найбільш руйнівних у сучасній історії. Загинуло майже 10 млн солдатів, що набагато перевищує загальну кількість жертв усіх воєн за попередні 100 років, а загальна кількість поранених у боях сягнула більш ніж 21 млн чол.

Великі втрати у живій силі частково стали наслідками застосування нових зразків озброєння і військової техніки – танків, кулеметів, отруйних газів, літаків, підводних човнів тощо. Порівняно з попередніми військовими конфліктами (війнами), спостерігалось зростання вогневої потужності у бойових діях, а застосування нових інструментів війни зумовило необхідність докорінних змін у теорії воєнного мистецтва.

Через катастрофічність Першої світової війни кайзер Німецької імперії Вільгельм II та імператор Австро-Угорщини Карл I зріклися престолу, російський імператор страчений разом з родиною, припинили існування чотири імперії: Російська, Німецька, Османська та Австро-Угорська.

Водночас були проголошені нові держави: Польща, Австрія, Чехословацька Республіка, а також Королівство сербів, хорватів і словенців. За умовами мирних договорів Німецька імперія втратила загалом близько 13% своєї території та усі колонії за межами країни.

За підсумками Першої світової війни політична карта світу була кардинально змінена, що зумовило необхідність розроблення нової системи міжнародних відносин. Для підтримання безпеки та міжнародного співробітництва утворено Лігу Націй як першу міжнародну організацію у сфері міжнародної безпеки, діяльність якої стала фундаментом для створення у 1945 році Організації Об'єднаних Націй.

На початку Першої світової війни експерти схилилися до думки, що війна – справа кількох місяців, а не кількох років, як зрештою сталося. Країни – учасниці війни економічно не були готові до конфлікту на роки.

З військової точки зору головними особливостями Першої світової війни є: значна тривалість ведення бойових дій (чотири роки і чотири місяці); переважно позиційне ведення війни, зорієнтоване на економічне виснаження; великі довжина фронту (2,5–4,0 тис. км) та масштаб театру воєнних дій (більше 200 тис. км²); застосування живої сили ворогуючих сторін, обчислюваної мільйонами осіб, безпрецедентної мобілізації (до 70 млн чол.); застосування новітніх засобів (телефонів, телеграфів, радіо, оптичного приладдя); загальна тенденція до змін у застосуванні сил і засобів через надходження новітнього ОВТ; перехід від мануфактурного періоду війн до машинного; високий рівень мобілізації населення до лав збройних сил (15% – 20% від загальної кількості населення) [3].

Найбільших втрат у живій силі за один день було завдано 1 липня 1916 року під час битви на Соммі –лише британська армія втратила понад 57 тис. людей.

Найбільше загиблих було в арміях Німецької та Російської імперій: 1,77 млн та 1,65 млн відповідно, при цьому США втратили близько 126,0 тис. чол., Італія – 0,6 млн чол., Франція – 1,3 млн чол., Велика Британія – 0,9 млн чол. Загалом безповоротні людські втрати країн – членів Антанти за підсумками війни оцінено у 5,1 млн чол., поранених – 11,7 млн чол., зниклих безвісти – 4,1 млн чол. Загальна втрата людського капіталу країн Антанти становила 52,3% (22,1 млн чол.) із 45,7 млн мобілізованих у ході війни чоловік [4].

За іншою інформацією [5], країни Антанти втратили: загиблими – 5,52 млн чол., пораненими – 12,86 млн чол., зниклими безвісти – 4,12 млн чол.; країни Четверного союзу (Німецька, Османська, Австро-Угорська імперії та Болгарська держава): загиблими – 4,38 млн чол., пораненими – 8,38 млн чол., зниклими безвісти – 3,62 млн чол. Наприклад, тільки Франція втратила 16% всього мобілізованого складу своїх збройних сил.

Центральні країни втратили загалом 3,3 млн чол., а загальні втрати, разом з пораненими та зниклими безвісти становили близько 15,4 млн чол., або 67,4% від 22,85 млн мобілізованого людського капіталу.

У ході оцінювання втрат людського капіталу, визначено, що внаслідок прямого або опосередкованого впливу воєнних дій загинуло близько 13 млн мирних жителів. Наприкінці війни смертність досягла піку внаслідок епідемії іспанського грипу. Мільйони людей втратили свої оселі, промисловість занепала внаслідок виснажливої війни та тотальної мілітаризації [6].

У ході Першої світової війни здатність центральних держав діяти у ролі глобальних фінансових гравців була значно обмежена економічно-фінансовою блокадою союзників країн Антанти. Втрата експортної виручки та доходу від судноплавства, викликана блокадою, була посилена виведенням німецьких та австро-угорських фірм і підприємств з Лондона і паризьких ринків, а також конфіскацією приватних і бізнес-активів через британське, французьке та російське законодавство, що забороняло торгівлю з ворогом [7].

Загалом спостерігалася тенденція до зміщення акценту у виробництві військової продукції з військової промисловості на цивільну, внаслідок диверсифікації виробництва в умовах війни.

Середній рівень запасів країн орієнтовно становив один рік, а з урахуванням фактичних витрат у першій період війни було виявлено загальну нестачу норм витрати ресурсів, визначених напередодні війни, яких зрештою вистачило лише на 2 – 3 місяці [3]. Як приклад, для країн Франції, Англії, США, Німеччини середня норма витрати боєприпасів становила більш ніж 6 млн од. на місяць [8].

Франція, Росія, Німеччина й Австро-Угорщина у 1914 році відмовили від золотого стандарту і застосували більш гнучкий механізм фінансового забезпечення потреб оборони.

Протягом війни спостерігалася тенденція до глобального зростання цін. Якщо визначити рівень цін у 1913 році як абсолютний показник 100, то ціни у 1918 році зросли щонайменше удвічі: 196 – Японія, 203 – США, 235 – Велика Британія, 217 – Німеччина (незабаром цей процес перетворився в гіперінфляцію в Німеччині), до 340 у Франції, 409 – в Італії.

За підсумками війни Російська імперія не брала участі у підписанні Версальського мирного договору та не отримала належних контрибуцій від переможених держав, що позбавило її додаткового джерела наповнення державного бюджету.

Розмір репарацій накладених на Німеччину після завершення війни, оцінено у 269,0 млрд золотих марок (еквівалент 100,0 тис. т золотом). Але, пізніше, розмір накладених репарацій було переглянуто, у тому числі за підсумками окупації Рейнської демілітаризованої зони французько-бельгійськими військами, та встановлено у розмірі 132,0 млрд золотих марок за курсом 1919 року [9; 10], які було повністю виплачено лише у 2010 році.

Прямі видатки на військові потреби та безпосереднє ведення бойових дій оцінено у період 1914–1918 рр. в обсязі \$208 млрд, у тому числі: у країнах Антанти (Великій Британії, Французькій Республіці і Російській імперії) та країнах – союзниках країнами (більше 20) – \$145,0 млрд, у країнах Троїстого союзу (військово-політичному блоці Німецької імперії, Австро-Угорської імперії та Королівства Італія) – \$63,0 млрд [11]. Натомість Е. Богард оцінив вартість війни у \$340,0 млрд дол., однак Г. І. Шигалін у праці [3] засумнівався в цій думці через неврахування опонентом низки опосередкованих видатків.

У [12] визначено, що Перша світова війна коштувала націям набагато більше, ніж будь-яка попередня війна в історії. За деякими оцінками, прямі видатки на неї становили \$125–186 млрд, непрямі – ще додатково \$151 млрд. Союзники країн Антанти втратили у цій війні близько \$147 млрд, а Німеччина зі своїми союзниками – \$61 млрд (у доларах США 1913 року).

На цей час повну вартість Першої світової війни складно визначити точно, і найімовірніше, що цього не можна буде з'ясувати ніколи.

У ході Першої світової війни у Російській імперії відбулася революція, що спричинила протистояння двох економічних систем – капіталізму та соціалізму. У банківській сфері завершилась гегемонія Лондонського сіті та поставала Волл Стріт, що зумовлено сильною кредитною політикою і зміцненням позицій США на фінансових ринках.

5.2. Період XIX ст. – початку XX ст. характеризується завершенням промислового перевороту та початком глобальної індустріалізації, розвитком світової економіки та міжнародного поділу праці.

У Європі з 1875 до 1900 року спостерігалася загальна тенденція до мілітаризму, що пов'язано насамперед з розвитком у другій половині XIX ст. металообробної та металургійної промисловості – ключових галузей у виробництві озброєння. Стрімкий розвиток військової промисловості зумовив збільшення обсягів видатків на утримання збройних сил.

Зазначені тренди розвитку сприяли бурхливому розвитку економічної думки, і появі різних поглядів на економічні процеси низки економічних шкіл та течій, що активно розвивалися: неокласичній економічній теорії (основна теза – максимальна економічна свобода); теорії регульованого капіталізму (основна теза – активне втручання держави в економічне життя), інституціоналізму (основна теза – економіка функціонує не сама по собі, а як частина соціальної системи).

У цей період панувала неокласична економічна думка заснована на дослідженні попиту та пропозиції у процесі виробництва і споживання за умови раціональної поведінки індивіда, її представниками були А. Маршал, К. Менгер, Л. Вальрас, А. Пігу та ін.

Значно вплинули на розвиток економічної теорії погляди німецького ученого К. Маркса ("Капітал", 1867), в основу яких покладено трудову теорію вартості.

Промисловий переворот на території сучасної України, яка входила до складу Російської імперії, відбувся зі значним запізненням порівняно з аналогічними процесами у країнах Західної Європи, що пояснюється тривалим функціонуванням феодально-кріпосницької системи, яка негативно впливала на розвиток сільського господарства і промислового виробництва. Результатом селянської реформи проведеної у 1861 році російським царем Олександром II, стало скасування кріпацтва, що прискорило перехід до капіталістичних методів господарювання [13].

Аналіз функціонування економіки та розвитку економічної теорії на початку XX ст. дав змогу виокремити головні тренди і особливості:

- зростання переваги промислового виробництва над сільським господарством внаслідок індустріалізації та завершення промислового перевороту;
- започаткування широкого функціонування акціонерних монополістичних об'єднань;
- підвищення економічної ефективності у промисловості та сільському господарстві внаслідок революційних досягнень у науці і техніці (винайдення двигуна внутрішнього згорання (1893), автомобілів (1885), аеропланів (1903), тепловозів (1891) парової (1894) і водяної турбіни (1889), синтетичних барвників, штучних добрив, електричного обладнання, новітніх технологій виплавляння сталі тощо). Впровадження конвеєрної стрічки у виробництво та промисловість стало переломним моментом у кардинальній зміні підходів до масового виробництва, що зумовило стрімкий розвиток капіталізму та низки галузей промисловості – важкої, хімічної, металургії, транспортної, енергетичної;
- виникнення міжнародного поділу праці та створення національних фінансово-кредитних систем;
- переважання золотого стандарту (грошових систем, які базуються на золоті) у фінансових системах країн Європи.

На думку корейського економіста Х. Ю. Чанга [14] на функціонування економіки напередодні війни позитивно вплинули такі події:

- виникнення та функціонування товариств з обмеженою відповідальністю;
- реформування банківської системи, зумовлене значним збільшенням обсягів промисловості та виробництва (створення центрального банку);
- удосконалення законодавства про банкрутство, що значно знизило ризики у сфері комерції;

- удосконалення соціального законодавства, спрямованого на захист робітників.

Зазначені реформи і перетворення позитивно вплинули на економіку, її стабільність та сприяли загальному поліпшенню інвестиційного клімату.

Також цей період характеризується приростом доходу на душу населення у країнах Західної Європи від 1% у 1820–1870 рр. до 1,3 % протягом 1870 – 1913 рр. [14].

Напередодні війни у забезпечення ведення війни переважав економічний принцип застосування створених у мирний час запасів (у тому числі золотого запасу) та їх поповнення за рахунок вітчизняних виробничих потужностей.

Перед війною спостерігалось загальне накопичення країнами значного обсягу золотого запасу (Російською імперією – 1,7 млрд руб., Французькою Республікою – 1,8 млрд руб., Німецькою імперією – 1,0 млрд руб., Австро-Угорщиною – 0,5 млрд руб., Великою Британією – 0,5 млрд руб.). Загальний обсяг накопиченого золота становив близько 4504,6 тис. т на суму 5,5 млрд руб. із загального обсягу видобутого на той час золота – 16 380,5 тис. т.

Російська імперія та Французька Республіка володіючи значним золотим запасом, планували забезпечити ним потреби війни.

Водночас, масштаб, період ведення бойових дій, загальне підвищення рівня видатків на збройні сили у ході Першої світової війни змусили уряди країн шукати додаткові джерела фінансування для забезпечення зростаючих військових потреб та удосконалювати (розвивати) наявні інструменти з їх фінансово-економічного забезпечення. Колосальна вартість задоволення потреб армій у ресурсах зумовлювала необхідність перебудови усієї економіки воюючих країн.

5.3. За результатами ідентифікації джерел фінансування у Першій світовій війні загалом виокремлено такі:

- 1) податкові надходження;
- 2) надходження від кредитних операцій держави на внутрішньому та зовнішніх ринках;
- 3) емісія додаткової грошової маси.

У ході дослідження історії Першої світової війни Н. Мардер [7] зазначив, що основними джерелами фінансування війни є фіскальні, боргові та монетарні інструменти, а в цій війні саме позики стали основним інструментом фінансування.

Український учений М. І. Туган-Барановський у праці з теорії воєнних позик [15] також виокремив податки, позики та емісію грошової маси як основні джерела фінансового забезпечення потреб війни.

У дослідженні воєнної економіки Першої світової війни Г. І. Шигалін [3] також вказує на три головних джерела покриття видатків війни: додаткові податки, внутрішні та зовнішні позики, прибутки від емісії паперових грошей.

Сучасна дослідниця С. Орлик у дослідженні змісту внутрішніх позик у Російській імперії періоду Першої світової війни [16] підтримує думку про три основних джерела покриття видатків війни: податки, позики, випуск додаткового обсягу грошових коштів, а також зазначає, що низка учених і державних діячів того часу наголошували на необхідності активізації зусиль саме у випуску облігацій внутрішніх державних позик.

Країни – учасниці Першої світової війни індивідуально комбінували зазначені способи (інструменти), спираючись на політичні та економічні погляди у своїй країні, а головне – рівень розвитку фінансових систем.

Так, Велика Британія традиційно фінансувала війни на одну третину – через підвищення рівня податків, на дві третини – через запозичення [17]. Велика Британія напередодні війни реформувала фіскальну систему, у тому числі, для забезпечення зростаючих військових видатків та покриття фінансування нових соціальних програм.

Німецька імперія дотримувалася специфічного підходу до фінансування війни – через політичні обмеження. Економіка рейху зростала, але не мала належної федеральної

фіскальної системи. Німецький генеральний штаб сподівався на швидкоплинну війну, що спричинило неналежну економічну підготовку країни.

Російська імперія та Французька Республіка, стурбовані колосальними обсягами витрати ресурсів і запасів у ході війни, зосередили зусилля на забезпеченні зростаючих потреб не лише фінансовими інструментами, а й державною реквізицією, примусовою працею, скороченням споживання ресурсів, контролем цін, капіталами і прибутками.

Частку джерел фінансування у Першій світовій війні за Г. І. Шигаліним відображено на рис. 2 та в табл. 1.

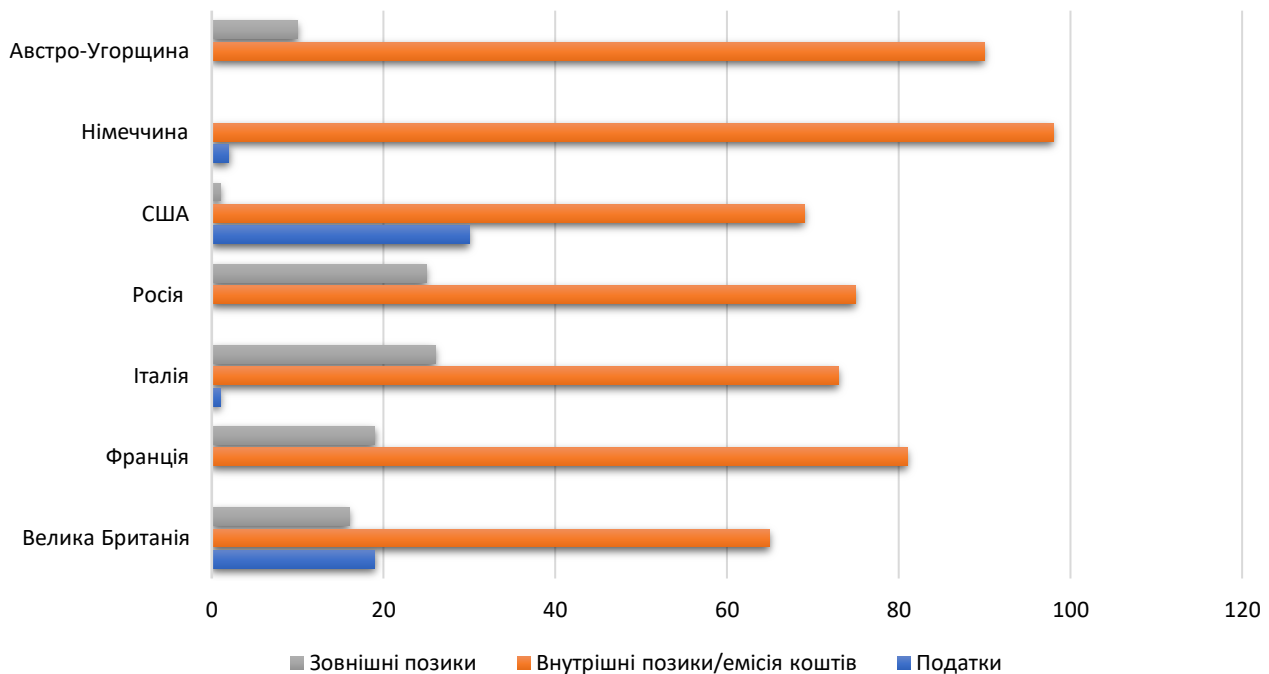

Рисунок 2 – Частка джерел фінансування у Першій світовій війні

Таблиця 1 – Частка джерел фінансування у Першій світовій війні

Країна	Податки	Внутрішні позики/емісія коштів	Зовнішні позики
Велика Британія	19	65	16
Франція	*	81	19
Італія	1	73	26
Росія	*	75	25
США	30	69	1
Німеччина	2	98	-
Австро-Угорщина	*	90	10

* Податкова система функціонувала, але була зорієнтована на покриття видатків поточного “мирного” бюджету країни

5.4. На початку цього дослідження було встановлено три основних джерела покриття видатків у період Першої світової війни, одним з яких є – надходження від кредитних операцій

держави на внутрішньому та зовнішніх ринках. Дослідження цього джерела покриття видатків дає змогу констатувати, що боргова політика країн – учасниць Першої світової війни мала дві складові: операції на зовнішньому та внутрішньому ринках, які частково досліджено окремо одна від одної.

У цей історичний період кредитні операції держави на внутрішньому ринку, як правило, реалізовувалися через випуск і розміщення державних цінних паперів – державних (військових) облігацій внутрішньої позики, які є інвестиційним інструментом підтримки державного бюджету (далі – позики).

Головними цілями реалізації державних позик вважають: залучення фінансового ресурсу для забезпечення фінансування військових потреб у готівковій формі та створення умов для вилучення з обігу частки паперових коштів, щоб підтримати курс національної валюти [18].

Істотною перевагою державних позик порівняно з іншими способами покриття військових видатків є відсутність примусу та добровільна участь. Держава, користуючись позиками, наданими населення бере на себе зобов'язання повернути отримані кошти у майбутньому з відповідно нарахованими відсотками за користування. Позику можна вважати інструментом перекладання скрутного фінансового становища воєнного часу на більш сприятливі майбутні періоди в умовах миру. Основним джерелом погашення державної заборгованості будуть податки, що завдяки тривалим розрахункам податки не стануть непідйомними для їх платників.

Переваги позик для фізичних та юридичних осіб, як правило полягали у звільненні прибутків від оподаткування, прийомі облігацій під заставу, забезпеченні за їх рахунок митних та акцизних платежів, отриманні позик за підписними листами за ціною, що становила до 88% номінальної.

Так, у Російській імперії загалом було випущено шість довготривалих позик на загальну суму 8,0 млрд руб., фактично від їх реалізації отримано 7529,0 млн руб (94%). Офіційна дохідність позик, на той час, становила від 5 до 5,5% [19]. Терміни до погашення встановлювали індивідуально для кожної позики від 10 до 81 року. Після жовтневої революції було випущено сьому позику – "Позику свободи", від реалізації якої залучено 4053,0 млн руб.

Протягом війни за рахунок випуску та реалізації облігацій внутрішньої позики до державного бюджету Росії було залучено близько 11 582 млн руб.

Дослідження фінансової політики царського уряду у роки Першої світової війни [20] показали, що через реалізацію військових позик було забезпечено близько 30 % усіх військових потреб російської армії.

Наш розрахунок частки внутрішніх позик серед інших потреб фінансового забезпечення військових видатків Росії у Першій світовій війні підтвердив зазначений показник з розрахунку 41 146,3 млн руб (28%) [29, с. 120], хоча за інформацією наведеною у [21], розмір показника становив лише 23% з розрахунку загальних військових видатків у 50,4 млрд руб.

Зауважимо, що прямі та непрямі видатки Росії протягом Першої світової війни за А. Л. Сидоровим, становили близько 54 млрд руб., з яких безпосередньо на оборону – 76 % (41 146,3 млн руб).

Серед сучасних українських учених виокремимо праці С. Орлик [22-23], яка дослідила зміст та особливості облігацій військових позик Російської імперії періоду Першої світової війни.

Дослідниця наголошує, що збільшення обсягу випуску облігацій є наслідком усвідомлення пріоритетності внутрішніх державних позик серед інших інструментів кредитної політики Росії того часу. У період реалізації внутрішніх позик спостерігалася тенденція до розширення кола їх споживачів з переважно банківських установ на споживчі товариства, земські управи, нотаріусів тощо, зорієнтованих на сільське та міське населення.

Так, у дослідженні позик у Російській імперії в Першій світовій війні В.В. Страхов [24] зазначає, що перша та друга позика орієнтовані на скорочення грошової маси, а з третьої до шостої – спрямовані на превентивне обмеження результатів додаткової емісії внаслідок прийняття урядом рішень про розширення емісійного права державного банку. Перші три позики були в цілому орієнтовані на фінансові установи та заможних осіб, четверта – на залучення дрібних капіталів від усіх верств населення, але за результатами реалізації не принесли очікуваних результатів.

Підвищення ефективності розповсюдження позик та їх мобілізацію забезпечували за рахунок збільшення протягом 1914 – 1917 рр. кількості ощадних кас з 8784 до 15 202 та зменшення термінів погашення позик.

Також було засновано Всеросійський комітет суспільного сприяння позикам, до задач якого входила популяризація позик та підвищення їх фінансової мобілізації.

Головними споживачами облігацій військових позик стали банківські установи та привілейовані прошарки населення, які володіли значними фінансовими ресурсами і капіталом, водночас, малозабезпечений прошарок населення (селяни, робітники) негативно ставилися до військових позик. Щоб підвищити довіру населення до позик залучали навіть представники релігійних організацій [25]. Натомість для представників буржуазії оборудки з продовольчими товарами, спекуляція цінними паперами приносили більший дохід, ніж переваги від майбутнього прибутку у країні з нестабільною політичною обстановкою, втягнутій у довготривалу війну з сумнівними підсумками після її завершення.

Внутрішні займи у населення є дієвим та ефективним інструментом лише за підтримки населенням цілей війни, політики уряду та розуміння складної економічної ситуації. Важка економічна ситуація потребувала, з одного боку залучення додаткових фінансових ресурсів, з іншого – захисту та збереження цінностей населення.

З цього приводу економіст М. І. Туган-Барановський зазначав: "Населення добровільно бере участь у розділенні тягаря війни, що підвищує взаємозв'язок між державою та населенням. Війна на виснаження лише тоді випадку може мати успіх, якщо у необхідності перемоги переконане усе населення" [15, с. 8]. Аналіз показників вкладів населення у фінансові установи Російської імперії (приватні кредитні установи, державний банк, ощадні каси) за період з січня 1914 року по жовтень 1916 року показав загальну тенденцію до їх підвищення з 5,1 млрд руб до 11,7 млрд руб [15].

За результатами аналізу податкової політики напередодні революції у Росії, ми з'ясували, що населення переважно не підтримувало війну. Неефективна емісійна політика у країні зумовила стрімку інфляцію, підвищення цін та обсягу грошової маси, що змусило населення шукати економічні способи захисту своїх коштів та збереження їх від інфляції.

Крім того, позики не мали попиту серед незахищених та бідних верств населення через намагання за наявні кошти придбати продукцію першої необхідності (продукти харчування, одяг тощо), а інфляційні процеси в країні лише підсилювали бажання якнайшвидше провести відповідний обмін та позбуватися грошей. Хоча, тодішні науковці та царський уряд збільшення вкладів населення пояснювали, переважно підтриманням ідеї війни та розумінням важкого положення країни.

Головними недоліками державної політики у сфері реалізації внутрішніх позик у Росії слід вважати: слабкий розвиток внутрішнього фінансового ринку, зростання класових суперечностей у країні, низький рівень довіри з боку селян і робітників, не дієвість заходів для зниження курсу національної валюти, однотипність позик, можливість представників буржуазії швидко заробити іншими способами. Намагання реалізувати внутрішні позики за кордоном не привела до успіху, що пояснюється прагненням країн забезпечити функціонування економіки власними фінансовими інструментами.

Агітаційний плакат військової позики у Російській імперії
(джерело:
<https://cutt.ly/dKlAnwm>)

На необхідності вилучення отриманого фінансового ресурсу з обігу, щоб стабілізувати курс рубля наголошували фахівці (науковці) у сфері державних фінансів [15, 26, 27]. Однак цього не зробили, що негативно вплинуло на обсяги емісії грошової маси та рівень інфляції.

Фінансування війни за рахунок внутрішніх позик у Російській імперії не принесло очікуваного урядом результату, коли країна стояла на порозі значних політичних перетворень.

Порівняно з іншими провідними країнами, внутрішні позики розміщували дуже повільно, переважну частину фінансового ресурсу від кредитних операцій спрямовували в центральний банк щоб надавати кредити приватним банкам [28].

Загалом за допомогою шести реалізованих позик протягом 1914 – 1916 рр. у Російській імперії було забезпечено близько 30% воєнних видатків.

У таблиці 2 викладені показники реалізації військових облігацій у Російській імперії протягом Першої світової війни.

**Таблица 2 – Показники реалізації облігацій внутрішньої позики у Росії протягом ПСВ
(розроблено автором на основі [16, 29])**

Найменування внутрішніх позик	Дата випуску	%	Дохідність	Обсяг, млн руб.	Підписна ціна	Строк погашення, років
Внутрішня 5% позика	03.10.1914	5	5,318	500,0	94	49
Внутрішня 5% позика	06.02.1915	5	5,318	500,0	94	49
Друга внутрішня позика 5% позика	24.04.1915	5-5,5	5,555	1000,0	99	81
Державна 5,5% короткострокова ВП	28.10.1915	5,5	5,789	1000,0	95	10
Державна 5,5% короткострокова ВП I вип.	26.02.1916	5,5	5,789	2000,0	95	10
Державна 5,5% короткострокова ВП II вип.	10.10.1916	5,5	5,789	3000,0	95	10
Позика свободи	27.03.1917	5			85	49

Сполучені штати Америки. Щоб залучити достатній ресурс для фінансування зростаючих військових видатків під час Першої світової війни уряд США випустив військові облігації, доступні для роздрібних та оптових інвесторів. Попередньо було проведено потужну пропагандистську кампанію, спрямовану на заклик до почуття патріотизму нації. З 1917 до 1918 року уряд США залучив понад \$17 млрд для чого здійснив чотири випуски облігацій "Liberty Bonds" ("Облігації Свободи").

Перший випуск позики пропонував 3,5% дохідності, що було занижено для ринкових умов того часу (3,9–4,2%). Однак уряд робив ставку не на збагачення громадян, а на патріотизм і підтримку політики США. Протягом наступних випусків позик процентну ставку збільшили до

4,25% та відкрили можливість конвертації першої позики. Облігації пропонували номіналом від \$50 та у розстрочку за допомогою 25-центових поштових марок та 5-доларових військових ощадних сертифікатів. Доходи з облігацій не підлягали оподаткуванню, за винятком податку на спадщину, а строки погашення варіювалися від 10 до 30 років.

Агітаційний плакат військової позики у США (джерело: <https://cutt.ly/wKlAxD>)

Перший випуск облігацій “Облігації Свободи” суспільство не сприйняло, тому їх реалізували здійснювалась за вартість нижчу ніж номінальна. Для підвищення ефективності реалізації облігацій уряд США перевидавав їх з вищими ставками, запустив маркетингову кампанію, у тому числі із залученням медійних персон. Проведені заходи підвищили загальну обізнаність населення про переваги державних цінних паперів. Однак, головними споживачами облігацій стали фінансові установи через їх інвестиційні можливості, а не широкі верстви населення, керовані високим рівнем патріотизму [30]. Щоб обмежити спекуляцію заможні верстви населення обмежували в обсязі можливого придбання облігацій. Як приклад, Д. Рокфеллеру який бажав придбання військових облігацій на суму \$15 млн, дозволили їх вкласти на суму трохи більше ніж \$3 млн.

Американський дослідник J. Chen [31] обґрунтовує невелику процентну ставку дохідності військових позик намаганням протидіяти спекуляції та їх скуповуванню заможними верствами населення, і вважає основою успішної реалізації “Облігації свободи” передусім патріотизм населення.

Наприкінці війни підписниками чотирьох випусків облігацій стали до 20 млн чол., враховуючи, що у США налічувалося близько 24 млн домогосподарств. Щоб порівняти обсяг фінансового ресурсу залученого для забезпечення потреб війни у сумі близько \$17 млрд, зауважимо, що показник податкових надходжень за аналогічний період становив близько \$8,8 млрд, що майже вдвічі менше за обсягом. Показники реалізації “Liberty Bonds” у США протягом 1917–1918 рр. викладено у табл. 3.

Таблиця 3 – Основні показники реалізації “Liberty Bonds” у США протягом 1917-1918 рр. (складено автором на основі [33-34])

Період реалізації позики	Залучено фінансового ресурсу (\$ млрд)	Дохідність, %	Строк погашення позики (років) / право викупу (років)
Квітень 1917 р.	1,9	3,5	30/15
Жовтень 1917 р.	3,8	4	25/10
Квітень 1918 р.	4,1	4,5	10
Жовтень 1918 р.	6,9	4,25	20/15
Разом протягом війни:	16,7		
Квітень 1919 р.	4,5	4,75	4
Разом за п'ятьма випусками:	21,2		

Разом з тим у своєму дослідженні М. Friedman та А. J. Schwartz [32] зазначають, що з березня 1917 до травня 1919 року від реалізації державних облігацій до бюджету було залучено близько \$24 млрд. Цей показник різниться з показником зазначеним у табл. 3, що пояснюється врахуванням й інших цінних паперів, випущених урядом. Аналіз джерел фінансового забезпечення військових видатків США протягом березня 1917–травня 1919 року, викладених у дослідженні М. Friedman та А. J. Schwartz, показав, що із загальної вартості війни у сумі \$32,9 млрд (46% валового національного продукту 1918 року) близько 22% становили податкові надходження, 20...25% – емісія грошової маси, 53...58% – реалізація внутрішніх позик.

Ці показники різняться з показниками, наданими Г. І. Шигаліним і викладеними у табл.3, де частка податків становить 30%, внутрішні позики та емісії коштів – 75% сукупно.

Зіставлення наведених показників з радянських та американських наукових джерел, використаних у дослідженні, показують значущість для уряду США внутрішніх військових позик як головного джерела фінансового забезпечення військових потреб протягом Першої світової війни.

Французька республіка. Довгострокове кредитування на французькому фінансовому ринку започатковано майже з перших днів бойових дій, на відміну від російського досвіду – на третій місяць війни. У Французькій Республіці на відміну від Російської імперії, майже кожен наступну державну позику реалізовували на більш вигідних умовах.

У процесі фінансування військових потреб основними джерелами залучення фінансового ресурсу у Французькій Республіці стали монетарні та боргові інструменти. Загальний розподіл державних інструментів у фінансованому забезпеченні Французької Республіки протягом 1914–1919 рр. зображено на рис. 3.

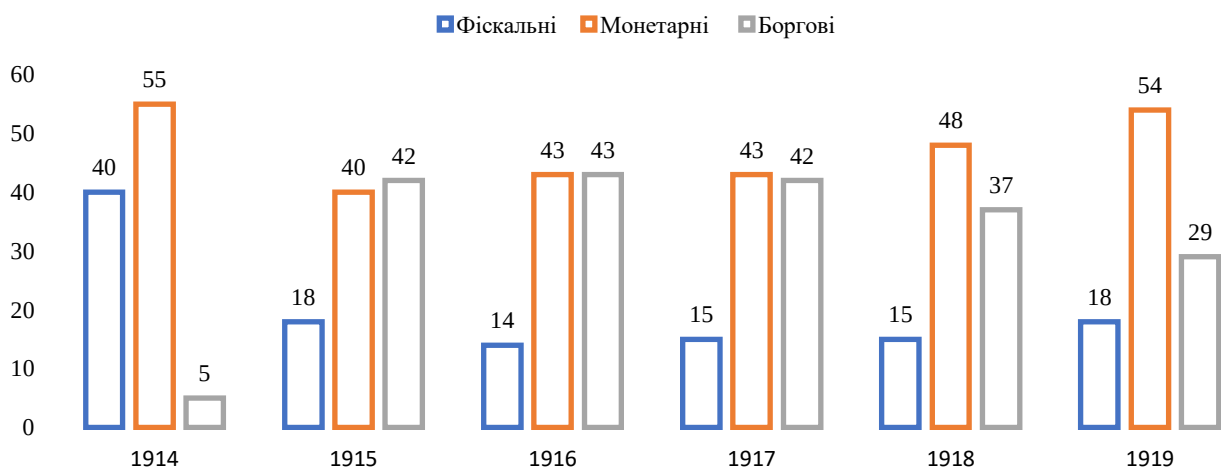

Рисунок 3. Розподіл державних інструментів у фінансованому забезпеченні Французької Республіки
(розроблено автором на підставі [35-36])

Протягом війни реалізовано чотири військових позики шляхом випуску "*Bons de la Défense Nationale*" (казначейських векселів національної оборони) на загальну суму 55,8 млрд франків (Табл. 4). Підписка на позику передбачала різні способи оплати, у тому числі готівкою, конвертацією попередньо випущених державних цінних паперів, рентою тощо. Позитивним в організації випуску чергової позики став перегляд їх вартості і дохідності, як правило, на користь споживачів. Також цікавим є підхід, відповідно до якого ціна реалізації залежить від способу оплати за придбані облігації.

Інформаційний плакат військової
позики у Франції (джерело:
<https://cutt.ly/6KIAo9Q>)

Посилаючись на джерела [37-38] Р. Ваубеау зазначає, що Французька Республіка протягом війни (1914-1918 рр.) безпосередньо військових видатків мала на загальну суму 109,9 млрд французьких франків. Для порівняння через фінансові інструменти протягом аналогічного періоду було залучено близько 27,3 млрд франків, що майже вдвічі менше за надходження від реалізації позик.

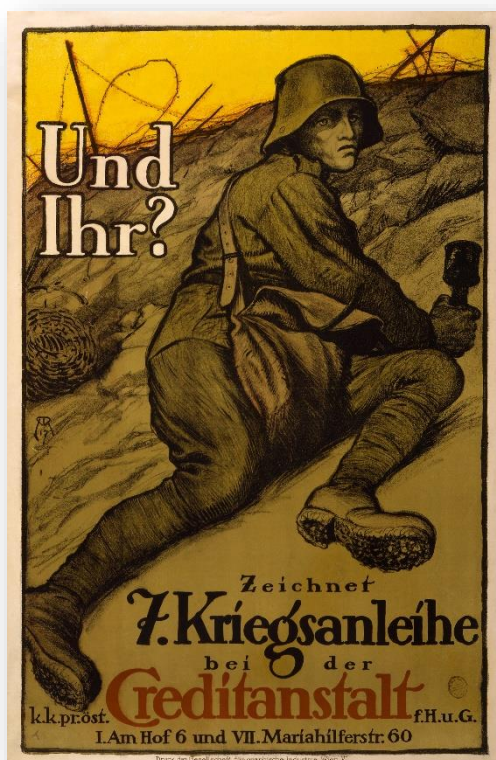
З огляду на обсяг фінансового ресурсу, залученого протягом реалізації військових позик, можна констатувати, що за їх рахунок було забезпечено більш ніж 50% військових видатків країни протягом війни.

**Таблиця 4. – Показники реалізації військових позик у Французькій республіці
(складено автором)**

Дата реалізації позики	Вартість підписки (повна оплата, %)	Вартість підписки (розстрочка)	% дохідності	Підсумкова дохідність	Загалом залучено коштів (млрд фр.)	З них залучено готівкою (млрд фр.)	% залученої готівки
25/11/1915	87,25	88,0	5	5,73	13,3	6,2	47
05/10/1916	87,50	88,75	5	5,71	10,1	5,4	54
26/11/1917	68,60	69,20	4	5,83	10,2	5,2	51
20/10/1918	70,80	71,70	4	5,65	22,2	7,2	33
Разом:					55,8	24	43

Німецька імперія. Уряд Німеччини проаналізував реформу податкової системи спрямованої на забезпечення війни прийшов, і дійшов висновку, про її неефективність. Реформа не принесла очікуваного результату. Сподівання на швидкоплинну війну не виправдалися, а реформа податкової системи зумовила соціальне напруження серед населення. Федеральні землі Німеччини висловили спротив введенню нових податків.

Уряд розробив стратегію забезпечення потреб війни за рахунок реалізації військових позик німецькому населенню. Сподіваючись на перемогу, як у франко-прусській війні уряд Німеччини передбачав погасити позики за рахунок контрибуцій, стягнутих з переможених країн.

Агітаційний плакат військових облігацій у Німеччині (джерело: <https://cutt.ly/8KIA7EE>)

Кожну осінь та весну уряд розміщував військові позики супроводжуючи їх успішною рекламою та агітацією.

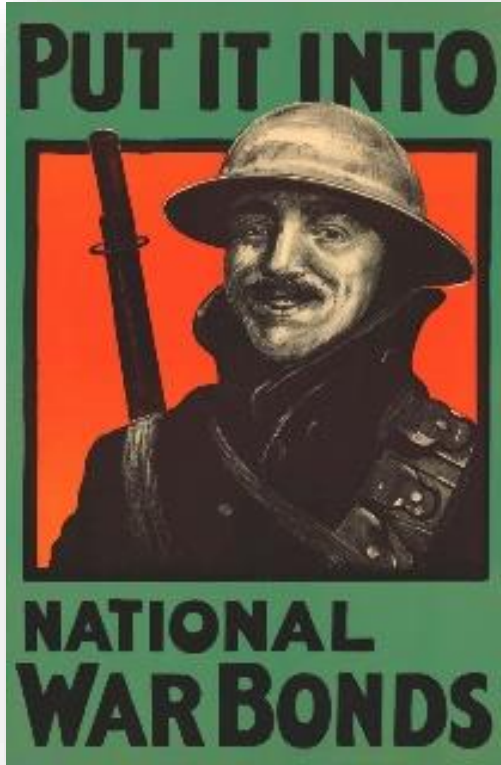
Щоб покрити видатки війни та подолати наслідки економічної ізоляції Німеччини від діяльності на світових фінансових ринках, країна була змушена зосередитися на інструментах внутрішньої боргової політики – суспільних воєнних облігаціях (*Kriegsanleihe*) головна мета яких полягала у фінансуванні війни. Уряд Німецької імперії протягом війни випустив дев'ять позик на загальну суму 98 млрд марок [39] і забезпечив до 60% військових витрат, що становило приблизно 90% від обсягу фінансового ресурсу внутрішнього ринку, до якого були залучені усі верстви населення. Протягом війни реалізовано дев'ять серій військової позики з середньою дохідністю 5% і терміном погашення 10 років і виплатою відсотків щопівроку. Для підвищення ефективності реалізації позики уряд проводив потужну агітаційну кампанію. Інформацію щодо випуску військових облігацій в Німеччині протягом війни наведено в табл. 5. Середній дохід від більшості облігацій складав 4,5...5 % з терміном погашення 10 років та погашенням відсотків щопівроку.

Таблиця 5 – Випуск військових облігацій (*Kriegsanleihe*) у Німецькій імперії протягом 1914–1918 рр. (складено автором на основі [11, 40])

№ п/п	Період випуску військової позики	Дохідність (%)	Ціна підписки від номінальної вартості (%)	Строк погашення (р.)	Сума випуску (млн марок)
1.	Вересень 1914 р.	5	97,5	10	4460
2.	Березень 1915 р.	5	98,5	10	9060
3.	Вересень 1915 р.	5	99	10	12101
4.	Березень 1916 р.	4,5...5	95-98,5	10	10712
5.	Вересень 1916 р.	4,5...5	95-98	10	10652
6.	Березень 1917 р.	4,5...5	98	10	13122
7.	Вересень 1917 р.	4,5...5	98	10	12626
8.	Березень 1918 р.	4,5...5	98	10	15001
9.	Вересень 1918 р.	4,5...5	98	10	10443
	РАЗОМ:	4,5...5	95..98	10	98177

За умовами випуску позики не могли бути погашені до жовтня 1924 року, але навіть після поразки у війні, Німеччина без надмірних зусиль забезпечила погашення реалізованих позик через гіперінфляційне знецінення німецької марки у період з 1914 до 1923 року. Внаслідок гіперінфляції в Німеччині люди майже втратили вкладені кошти.

Велика Британія. У 1914 році реалізація військової позики з дохідністю 4,1% дала змогу залучити до бюджету на внутрішньому ринку менш ніж третину запланованого обсягу – £350 млн (показник дефіциту бюджету складав £339,0 млн). Зрештою було реалізовано облігацій на суму близько £130,5 млн, у тому числі від банківських установ залучено близько £39,4 млн від запланованого обсягу в £60,0 млн.

Агітаційний плакат військових облігацій у Великій Британії
(джерело: <https://cutt.ly/PKISQYz>)

Очікувалося від населення залучити близько £250 млн, однак попит на цінні папери став настільки низьким, що їх реалізували лише на £91,1 млн вузькому колу інвесторів (фінансистам, компаніям, приватним особам).

Зорієнтованість на заможні верстви населення, фінансові установи та комерційні банки пояснюється встановленим розміром мінімальної підписки на позику у сумі £100 фунтів (£10 тис. станом на 2015 рік), яку не всі могли собі дозволити.

Позику реалізовували під 4% річних за ціною 95% від номінальної вартості з терміном погашення у період з 1925 до 1928 року.

Слід додати, що обсяг фінансового ресурсу у сумі £350,0 млн 1914 становив би не менше £35,0 млрд у 2015 році [41].

Протягом реалізації першої позики на 2% інвесторів у припадало 40% обсягу реалізованих інвестицій, при цьому у ЗМІ інформували про великий попит на облігації державної позики [42]. Дослідники М. Anson, N. Cohen, A. Owens, D. Todman стверджують, що урядова програма з випуску першої черги облігацій протягом війни була провалена, а також вказують на випадки маніпулювання балансом головного банку Англії для приховування невдачі.

Хоча, Англійський банк після проведення переговорів з великими приватними банками Англії заручився їх підтримкою у проведенні державної програми реалізації позик, а саме забезпеченні підписки 5% своїх депозитів на позику.

У 1915 році випущено другу серію військової позики, але вже на вигідніших умовах, щоб мати змогу залучити широкі верстви населення – тримачів дрібних капіталів. Позику пропонували під 4,5% річних, але без знижки у номінальній вартості з терміном погашення у період з 1929 до 1945 року. Загалом пропонували оформлювати позику номіналом, кратним 5 фунтам, у тому числі було випущено ваучери на 5, 10 шилінгів та 1 фунт. Також дозволяли конвертувати облігації першої позики 1914 року в нову позику з правом подальшого переконвертування [41].

За результатами реалізації позики загалом було залучено більш ніж £900,0 млн (£90,0 млрд на 2015 рік), з яких £571 млн отримано, безпосередньо, за рахунок реалізації облігацій другої позики, більш ніж £310,0 млн – конвертування облігацій першої позики 1914 року та інших цінних паперів. Банки Великої Британії знову відіграли ключову роль у реалізації позики, адже підписалися на значну її частку – £183 млн ф.

Для організації роботи по супроводженню реалізації позики передбачалось залучити близько 200 працівників Банку Англії, але площа службових приміщень та наявна кількість працівників виявилась недостатньою, внаслідок чого виникла потреба по збільшенню чисельності працівників та площі приміщення. Нове приміщення орендоване у приватної компанії *Worshipful Company of Grocers* дозволило розмістити 1350 чоловіків і жінок, які працювали щовечора.

У 1916 році відбулася найбільша битва того часу – битва на р. Соммі. За її результатами країни Антанти підтвердили повну військову та економічну перевагу. Усвідомлення перемоги населенням прямо вплинуло на подальші обсяги реалізації військових позик.

Для продовження фінансування зростаючих потреб війни та з огляду на успішність результатів реалізації другої позики, уряд Великої Британії прийняв рішення про випуск третьої серії внутрішньої військової позики зі строком погашення у 1929–1947 рр. Позику випустили із двома альтернативними пропозиціями:

- перший варіант – 5% дохідність з можливістю підписатися на позику зі знижкою у 5% від номінальної вартості, тобто на позику у сумі 100 фунтів стерлінгів можна було підписатися всього за 95 фунтів стерлінгів, що сукупно підвищувало прибуток більш ніж на 5,25%;

- другий варіант – 4% дохідності, але власники облігацій звільняли від сплати податку на прибуток.

Для обох варіантів передбачали можливість конвертації другої позики та облігацій за чотирма казначейськими випусками протягом 1916 року.

Результати реалізації третьої військової позики перевищили очікувані сподівання, було залучено £960 млн “новими грошима” від більш, ніж 2 млн підписників (середній розмір підписки оцінювали у £460 на особу), що більше, ніж перші дві військові позики разом, і в десять разів суми, зібраної від населення у процесі реалізації першої військової позики. Отримана сума £960 млн приблизно в чотири рази перевищувала весь національний бюджет 1913–1914 рр.

Загалом споживачі військової позики віддали перевагу першому варіанту, лише близько 2% оформили позику за другим варіантом.

Крім, безпосереднього залучення нового фінансового ресурсу, протягом реалізації позики додатково конвертували облігації за другою позикою та казначейські облігації, що сукупно дало змогу збільшити загальну суму, випущену у ході третьої військової позики, до £2128 млн, які для 1917 року були колосальною сумою (близько 161 млрд сучасних фунтів).

При цьому були і негативні наслідки для уряду Великої Британії: потребували відповідного обслуговування державні борги. Так, обслуговування відсотків за військовою позикою в £2,1 млрд коштувало уряду £106,4 млн кожного року, або £291,5 тис./день (еквівалент £22 млн у 2015 році). Зазначений борговий тягар значно змінив подальший обсяг та динаміку накопичення державного боргу Великої Британії.

Успішність третьої військової позики стала передумовою для випуску у квітні 1917 року короткострокових 5% казначейських облігацій зі строком погашення у 1919 році та 1922 роках. Однак, вони не стали такими ж популярними як військові позики, та принесли у бюджету менш ніж £80 млн. Тому уряд вирішив повернутися до практики військового запозичення розробленням нового типу позики – *національної військової позики*. Розміщувати цю позику почали у жовтні 1917 р. на різних умовах та протягом чотирьох серій:

- перша серія з різним терміном погашення у 1922–1927 рр., реалізовувала під 4% (без оподаткування прибутку) та 5% (з оподаткуванням прибутку) принесла близько £616,0 млн;

- друга серія – квітень 1918 року, залучено близько £483,0 млн;

- третя серія – жовтень 1918 року, залучено близько £494,0 млн;

- четверта серія – лютий 1919 року, залучено близько £76,0 млн;

Загалом через реалізацію національної військової позики було залучено £1,73 млрд (£105 млрд за курсом 2015 року).

Показники реалізації трьох військових позик у Великій Британії протягом 1914 –1917 рр., без урахування національної військової позики, викладено у табл. 6.

Таблиця 6. – Показники реалізації трьох військових позик протягом 1914 –1917 рр. у Великобританії (без урахування національної військової позики), (складено автором)

Рік випуску	Залучено фінансового ресурсу (£млн)	Дохідність, %	Номінальна вартість (%)	Мінімальна підписка (£)	Строк погашення, років
1914	130,5	4	95	100	10-15
1915	900,0	4,5	100	5	15-30
1917	2128,0	4...5	95-100	5	12-30
РАЗОМ	3158,5	4...5	95-100	5...100	10...30

У вересні 1918 року вартість війни для Великої Британії було оцінено у £3,251 млрд [43], хоча у за підсумками війни державні витрати оцінюють у £9,8 млрд [44].

Таким чином, на підставі, інформації наведеної у відкритих джерелах, можемо зробити висновок, що за рахунок випуску та реалізації військових позик у Великій Британії було покрито близько 30% видатків.

6. Обговорення

Наукова новизна результатів дослідження та їх практичне значення підтримані у ході дискусії між науково-педагогічним складом навчально-наукового центру оборонного менеджменту Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського, серед яких: Іван Ткач – доктор економічних наук, професор, заслужений економіст України; Микола Ткач – доктор економічних наук.

7. Висновки

Випуск облігацій внутрішньої позики є економічно обґрунтованим інструментом залучення фінансового ресурсу для покриття видатків війни. Лише за рахунок податків такі колосальні витрати забезпечити не можливо. Без випуску нових грошей обійтися не можливо, але необхідно докласти зусиль мінімізації цього процесу, бо значний обсяг грошової маси неодмінно призведе до підвищення цін та негативно вплине на економіку в цілому. На відміну від податків придбання позики не погіршує фінансового стану особи, а за наявності вигідних для держави й отримувача умов її реалізації передбачає збільшення попередньо вкладеного ресурсу.

У разі економічно правильного та справедливого формулювання умов реалізації позики, належної підтримки населенням політики уряду, ведення війни, проведення активної агітаційної кампанії держава здатна залучити значний обсяг фінансового ресурсу, не погіршуючи фінансового стану споживачів позики.

Щоб зрозуміти значущість випуску військових позик протягом Першої світової війни окремими країнами – учасницями, ми визначили середні показники умов реалізації позики у період Першої світової війни (Табл. 7).

Таблиця 7 – Середні показники умов реалізації позики окремими країнами протягом Першої світової війни (розроблено автором)

Найменування країни	Кількість випусків	Середня дохідність, %	Підписна ціна вартості, %	Строк погашення (р.)	Середня питома вага серед інших джерел (%)
США	4	3,5...4,5	100	10-30	53-58
Росія	7	5-5,5	85-95	10-81	30
Велика Британія	3	4...5	95-100	10-30	30
Франція	4	4...5	69-88,8	10	50
Німеччина	9	4,5...5	97,5-98	10	60
<i>Середній показник</i>	<i>5</i>	<i>4,6</i>	<i>93</i>	<i>10-81</i>	<i>45</i>

Розрахунок відносного співвідношення випуску однієї серії військової позики до частки забезпечення військових видатків показав, що випуск та реалізації позик успішнішою була у США (13,8%), Франція (12,5%), Великій Британії (10%), натомість гірші аналогічні показники встановлені у Німеччині (6,7%) та Росії (4,3%) (Рис. 4).

Рисунок 4 – Співвідношення випуску однієї серії військової позики до частки забезпечення військових видатків окремими країнами – учасницями ПСВ (складено автором)

Таким чином, за підсумками випуску та реалізації військових позик протягом Першої світової війни можна стверджувати, що країни у середньому провели по п'ять випусків військових облігацій із середнім рівнем дохідності 4,5%, підписною ціною близько 93% номінальної вартості зі строком погашення від 10 до 81 року. З-поміж інших джерел фінансування війни середня частка військових позик становила близько 45%.

Країни-учасниці війни популяризували внутрішні військові позики переважно наочною агітацією (плакатами, листівками тощо), інформуванням у газетах і періодичних виданнях. При цьому успіхи на полі бою, як правило, відображалися на показниках реалізації військових позик.

Розраховані у цьому дослідженні суми та показники не можуть мати абсолютну точність, через наявний широкий масив статистичних даних, але це дало змогу підтвердити наше припущення стосовно провідної ролі внутрішніх військових позик серед інших джерел фінансування війни.

За результатами дослідження встановлено:

1) держави не припиняють воювати через нестачу коштів, а намагаються застосовувати усі наявні інструменти для покриття дефіциту бюджету;

2) існує тенденція поступового зміщення (розширення) орієнтованості військових позик з привілейованих прошарків суспільства та фінансових установ на широкі верстви сільського і міського населення;

3) ефективність реалізації військових облігацій залежить насамперед від рівня патріотизму населення, рівня довіри до уряду, віри у перемогу та обґрунтованості місії війни, її необхідності, військових успіхів на полі бою;

4) в окремих країнах тенденція до збільшення обсягу реалізації військових позик протягом війни зумовлено не лише високим рівнем патріотизму, а й наявністю у населення великої кількості вільних паперових коштів через інфляцію та неможливість їх конвертувати у дорогоцінні метали, або окремі категорії товарів;

5) успішність реалізації позик залежить від реалізації урядом країни дієвої урядової та неурядової інформаційно-агітаційної кампанії, спрямованої на мобілізацію суспільної думки, проведення роз'яснювальної роботи з населенням за допомогою ЗМІ, безпосередніх звернень представників: влади, навчальних закладів, релігійних організацій, шоу-бізнесу, випуску та розміщення плакатів, брошур, поштових марок

6) надання пріоритету у застосуванні внутрішніх позик та емісії грошової маси на противагу підвищення рівня податків (податкових ставок) через неготовність населення до цього в умовах скрутної економічної ситуації воюючої країни. Підвищити роль податків як джерела забезпечення видатків війни можна лише за умови створення розвинутої напередодні війни податкової системи, високого рівня патріотизму населення та довіри до уряду країни. Зазначене підтверджується результатами цього дослідження на прикладі США та Великої Британії.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо у дослідженні економічних способів забезпечення військових потреб протягом Другої світової війни.

8. Фінансування

Це дослідження не отримало конкретної фінансової підтримки.

9. Конкуруючі інтереси

Автори заявляють, що у них немає конкуруючих інтересів.

Список використаних джерел

1. Лойшин, А. (2022). Аналіз поколінь війн згідно з концепціями технологічного та хвильового розвитку суспільства. *Journal of Scientific Papers «Social Development and Security»*, 12(2), 1-13. DOI : 10.33445/sds.2022.12.
2. Evans, D. (2004). *The First World War. Teach yourself*. London: Hodder Arnold.

References

1. Loishyn, A. (2022). Analysis of generations of wars according to the concepts of technological and wave development of society. *Journal of Scientific Papers «Social Development and Security»*, 12(2), 1-13. DOI : 10.33445/sds.2022.12.2.1
2. Evans, D. (2004). *The First World War. Teach yourself*. London: Hodder Arnold.
3. Shigalin G. I. *Voyennaya ekonomika v Pervuyu mirovuyu voynu [Military economy in the First World War]*. VIMO SSSR. Moscow: 1956.

3. Шигалин Г. И. Военная экономика в Первую мировую войну. ВИМО СССР. М.: 1956.
4. Головин, Н. Н. (2001). Военные усилия России в мировой войне. Издательство "Кучково поле". 440 с.
5. Вікіпедія. Перша світова війна. (2022, Червень 16) In Wikipedia. <https://cutt.ly/3Kw0TZ3>
6. The Museum's Holocaust Encyclopedia. (2022, Червень 16). *Первая Мировая Война (Сокращенная Версия)*. URL : <https://cutt.ly/kKw2UVp>
7. Mulder, N. (2018). War Finance. *International Encyclopedia of the First World War 1914-1918*.
8. Мировая война в цифрах, ОГИЗ, 1934, С. 33, табл. 21.
9. Полчанов, А. Ю. (2017). Вплив Першої світової війни на економічний розвиток провідних країн світу. *Проблеми теорії та методології бухгалтерського обліку, контролю і аналізу*, 1(36), 124 – 135.
10. Кіган, Д. (2004). Перша світова війна. AST.
11. Ernest L. Bogart. Direct and indirect costs of the great world war / L. Bogart Ernest; 2nd (rev.) ed. – New York: Oxford University Press, 1920. Available from : <https://archive.org/details/directindirectco00bogarich>
12. Kingston upon Hull War Memorial 1914 – 1918. URL : <https://ww1hull.com/the-financial-cost-of-ww1/>
13. Історія економіки та економічної думки: [навчальний посібник] / К. М. Владимиров, Р. В. Морозов, О.Г. Морозова, Л. В. Владимірова. – Стереотип. Вид. – Херсон : ОЛДІ-ПЛЮС, 2018. – 406 с.
14. Чанг Х. Ю. Економіка. Інструкція з використання / пер. з англ. А. Лапін. – 3-є вид. – К.: Наш формат, 201. – 400 с.
4. Golovin, N. N. (2001). Voyennyye usiliya Rossii v mirovoy voyne [Russia's military efforts in the World War]. Izdatel'stvo "Kuchkovo pole". 440 p.
5. Vikipediya. Persha svitova viyna [Wikipedia. World War I.]. (2022, Cherven' 16) In Wikipedia. Available from : <https://cutt.ly/3Kw0TZ3>
6. The Museum's Holocaust Encyclopedia. Available from : <https://cutt.ly/kKw2UVp>
7. Mulder, N. (2018). War Finance. *International Encyclopedia of the First World War 1914-1918*.
8. Mirovaya vojna v tsifrakh [World War in Figures], OGIZ, 1934, p. 33, tabl. 21.
9. Polchanov, A. YU. (2017). Vplyv Pershoyi svitovoyi viyny na ekonomichnyy rozvytok providnykh krayin svitu [The impact of the First World War on the economic development of the world's leading countries.]. *Problemy teorii ta metodolohiyi bukhgalters'koho obliku, kontrolyu i analizu*, 1(36), 124 – 135.
10. Kihan, D. (2004). Persha svitova viyna [World War I]. AST.
11. Ernest L. Bogart. Direct and indirect costs of the great world war / L. Bogart Ernest; 2nd (rev.) ed. – New York: Oxford University Press, 1920. Available from : <https://archive.org/details/directindirectco00bogarich>
12. Kingston upon Hull War Memorial 1914 - 1918. Available from : <https://ww1hull.com/the-financial-cost-of-ww1/>
13. Istoriya ekonomiky ta ekonomichnoyi dumky [History of economics and economic thought]: [navchal'nyy posibnyk] / K.M. Vladymyrov, R.V. Morozov, O.H. Morozova, L.V. Vladymyrova. – Stereotyp. Vyd. – Kherson : OLDI-PLYUS, 2018. – 406 s.
14. Chanh KH. YU. Ekonomika. Instruktsiya z vykorystannya [Economy. Instructions for use] / per. z anhl. A. Lapin. – 3-tye vyd. – Kyiv: Nash format, 201. – 400 s.
15. Tugan-Baranovskiy M. I. Voyennyye zaymy v teoreticheskom osveshchenii [Military loans in theoretical coverage] / M.I. Tugan-Baranovskiy // Voyennyye zaymy: sbornik statey – Petrograd: Pravda, 1917. – S. 5–25.
16. Orlyk, S. (2016). Vnutrishni pozyky Rosiys'koy imperiyi periodu Pershoyi svitovoyi viyny

15. Туган-Барановский М. И. Военные займы в теоретическом освещении / М. И. Туган-Барановский // Военные займы: сборник статей – Петроград: Правда, 1917. – С. 5–25.
16. Орлик, С. (2016). Внутрішні позики Російської імперії періоду Першої світової війни. *Наукові записки з української історії періоду Першої світової війни. Збірник наукових статей*, 38, 81 – 96.
17. Strachan, Financing the First World War 2004, p. 3.
18. Меньков, Ф. (1916). Наши военные займы. *Новый экономист*, 36, 5 – 8.
19. Вестник финансов – 1926. – № 5–6.
20. Муравьева, Л. А. (2014). Финансовая политика царского правительства в годы Первой мировой войны. *Международный бухгалтерский учет*, 319, 55 – 63.
21. Україна у Першій світовій війні (1914–1917). URL: <https://cutt.ly/dKOTtOq>
22. Орлик, С. (2016). Проблеми внутрішніх військових позик у Російській імперії в період Першої світової війни у науковій спадщині сучасників тієї епохи. *Історіографічні дослідження в Україні*.
23. Орлик. С. Плакаты і листівки у пропаганді облігацій військових позик в Російській імперії в роки Першої світової війни. *Society. Document. Communication*. 2021. № 13. 208 – 228.
24. Страхов, В. В. (2003) Внутренние займы в России в первую мировую войну. *Вопросы истории*, 9. URL: <https://library.rsu.edu.ru/p6935/>
25. ЦГИАЛ, ф. 1278, оп. 5, д. 331, лл. 78 – 83. Стенографический отчет заседаний бюджетной комиссии за 1917 г., засед. 24 января 1917 г.
26. Бернацкий М. В. Денежное обращение и займы // Военные [Domestic loans of the Russian Empire during the First World War.]. *Naukovi zapysky z ukrayins'koyi istoriyi periodu Pershoyi svitovoyi viyny. Zbirnyk naukovykh statey*, 38, 81 – 96.
17. Strachan, Financing the First World War 2004, p. 3.
18. Men'kov, F. (1916). Nashi voyennyie zaemy [Our military loans.]. *Novyy ekonomist*, 36, 5 – 8.
19. Vestnik finansov [Bulletin of Finance] – 1926. – № 5–6.
20. Murav'yeva, L. A. (2014). Finansovaya politika tsarskogo pravitel'stva v gody Pervoy mirovoy voyny [The financial policy of the tsarist government during the First World War.]. *Mezhdunarodnyy bukhgalterskiy uchet*, 319, 55 – 63.
21. Ukrayina u Pershiy svitoviy viyni (1914–1917) [Ukraine in the First World War (1914–1917)]. Available from : <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-521-573-8/12.pdf>.
22. Orlyk, S. (2016). Problemy vnutrishnikh viys'kovykh pozyk u Rosiys'kiy imperiyi v period Pershoyi svitovoyi viyny u naukoviy spadshchyni suchasnykiv tiyeyi epokhy [Problems of domestic military loans in the Russian Empire during the First World War in the scientific heritage of contemporaries of that era.]. *Istoriografichni doslidzhennya v Ukrayini*.
23. Orlyk. S. Plakaty i lystivky u propahandi oblihatyiy viys'kovykh pozyk v Rosiys'kiy imperiyi v roky Pershoyi svitovoyi viyny [Posters and leaflets in the promotion of military bonds in the Russian Empire during the First World War]. *Society. Document. Communication*. 2021. № 13. 208 – 228.
24. Strakhov, V. V. (2003) Vnutrenniye zaemy v Rossii v pervuyu mirovuyu voynu [Domestic loans in Russia during the First World War]. *Voprosy istorii*, 9. Available from : <https://library.rsu.edu.ru/p6935/>
25. TSGIAL, f. 1278, op. 5, d. 331, ll. 78 – 83. Stenograficheskiy otchet zasedaniy byudzhetnoy komissii za 1917 g., zased. 24 yanvarya 1917 g. [Verbatim record of the meetings of the budget commission for 1917, session. January 24, 1917]

- займы: сборник статей – Петроград: Типография "Правда", 1917. – С. 81 – 102.
27. Фридман М. И. Роль займов в финансировании войны / М.И. Фридман // Военные займы: сборник статей – Петроград: Правда, 1917. – С. 116 – 141.
 28. ЦГИАЛ, ф. 563, оп. 2, 1916 г., д. 530, лл. 3 – 4. Журнал Комитета финансов от 30 января 1916 г.
 29. Сидоров А. Л. Финансовое положение России в 1914 – 1917 гг. АН СССР. М.: 1960.
 30. War Bonds. Bonds to finance military spending during wartime. URL: <https://cutt.ly/MKOEhHR>
 31. Chen J. Liberty Bond. URL: <https://cutt.ly/9KOEStX>
 32. Friedman and Schwartz (1963, 221).
 33. Sakolski, Aaron Morton. "Wall Street and the Security Markets". 1925.
 34. Garbade, Kenneth D. "Why the U.S. Treasury Began Auctioning Treasury Bills in 1929." FRBNY Economic Policy Review, July 2008.
 35. Truchy, Les finances de guerre de la France 1926.
 36. Baubeau P. War Finance (France). URL: <https://cutt.ly/AKOEPqd>
 37. Fisk, French Public Finance in the Great War and Today 1922; Truchy, Henri: Les finances de guerre de la France, Paris et al. 1926;
 38. Germain-Martin, Louis: Les finances publiques de la France et la fortune privée (1914-1925), Paris 1925, p. 444.
 39. Arno Surminski: Die Assekuranz im Ersten Weltkrieg. In: Zeitschrift für Versicherungswesen. №. 15–16, 2014, S. 455.
 40. Entnommen aus: Konrad Roesler: Die Finanzpolitik des Deutschen Reiches im Ersten Weltkrieg. Duncker und Humblot, Berlin 1967, S. 79 (Tabelle 5).
 41. The First World War paid off? URL: <https://cutt.ly/TKOE7a6>
 26. Bernatskiy M. V. Denezhnoye obrashcheniye i zaemy [Money circulation and loans] // Voyennyye zaemy: sbornik statey – Petrograd : Tipografiya "Pravda", 1917. – S. 81 – 102.
 27. Fridman M. I. Rol' zaemov v finansirovanii voyny [The role of loans in the financing of war] /M.I. Fridman // Voyennyye zaemy: sbornik statey – Petrograd: Pravda, 1917. – S. 116 – 141.
 28. TSGIAL, f. 563, op. 2, 1916 g., d. 530, ll. 3 – 4. Zhurnal Komiteta finansov ot 30 yanvarya 1916 g. [Journal of the Committee of Finance, January 30, 1916]
 29. Sidorov A. L. Finansovoye polozheniye Rossii v 1914 – 1917 gg [Financial situation in Russia in 1914 – 1917]. AN SSSR. Moscow: 1960.
 30. War Bonds. Bonds to finance military spending during wartime. Available from : <https://cutt.ly/MKOEhHR>
 31. Chen J. Liberty Bond. Available from : <https://cutt.ly/9KOEStX>
 32. Friedman and Schwartz (1963, 221).
 33. Sakolski, Aaron Morton. "Wall Street and the Security Markets". 1925.
 34. Garbade, Kenneth D. "Why the U.S. Treasury Began Auctioning Treasury Bills in 1929." FRBNY Economic Policy Review, July 2008.
 35. Truchy, Les finances de guerre de la France 1926.
 36. Baubeau P. War Finance (France). Available from : <https://cutt.ly/AKOEPqd>
 37. Fisk, French Public Finance in the Great War and Today 1922; Truchy, Henri: Les finances de guerre de la France, Paris et al. 1926;
 38. Germain-Martin, Louis: Les finances publiques de la France et la fortune privée (1914-1925), Paris 1925, p. 444.
 39. Arno Surminski: Die Assekuranz im Ersten Weltkrieg. In: Zeitschrift für Versicherungswesen. #. 15–16, 2014, S. 455.
 40. Entnommen aus: Konrad Roesler: Die Finanzpolitik des Deutschen Reiches im Ersten Weltkrieg. Duncker und Humblot, Berlin 1967, S. 79 (Tabelle 5).
 41. The First World War paid off? Available from : <https://cutt.ly/TKOE7a6>

42. Financial *Times*, 23 November 1914. Reproduced by kind permission of the *Financial Times*
43. Kempshall C. The cost of the First World War. URL: <http://www.eastsussexww1.org.uk/cost-first-world-war/index.html>
44. Morgan, E.V. Studies in British Financial Policy, 1914-1925, London 1952, p. 106
42. Financial *Times*, 23 November 1914. Reproduced by kind permission of the *Financial Times*
43. Kempshall C. The cost of the First World War. <http://www.eastsussexww1.org.uk/cost-first-world-war/index.html>
44. Morgan, E.V.: Studies in British Financial Policy, 1914-1925, London 1952, p. 106